

Doğal Yaşam ve Çevre İçin Verilen Yerel Mücadelelerin Demokratik Koruma Bağlamında Değerlendirilmesi; İlhan Tekeli'nin Temsil Ettiği Rolün Gelecek Projeksiyonları Üzerine...

*

Senem Doyduk¹

ORCID: 0000-0002-1324-2506

Öz

Çalışmada, doğal varlıkların ve çevrenin korunması gibi konular üzerine odaklanan kurum ve inisiyatifler sınıflandırılarak, İlhan Tekeli özelinde akademisyen, aydın figürlerin bu sürece katkıları ortaya konup, bu figürlerin temsil ettikleri rolün gelecekteki olası senaryoları üzerine görüşler ileri sürülmektedir. Doğal ve kültürel varlıkların yitirilmesinin doğal çevreye yapılan tahribatların neden ve sonuç ilişkilerine bakıldığında korumanın bilimsel ve hukuki boyutlarının yanı sıra, koruma konusunda kamuoyu yaratmanın önemi de yadsınmaz. Kent hakkı-doğal yaşam ve çevre hakkı merkezli demokratik mücadele pratiklerinin korumanın sonuçlarına ve kazanımlarına birincil derecede etkili olduğu görülmektedir.

İlhan Tekeli'nin tarih ile doğal yaşam-çevre alanındaki ayrılmış pratik ve düşünceleri bir arada ele alıp bu ikisi arasında kurduğu ilişki ve korumaya biçimsel olarak bu iki alan üzerinden geliştirdiği argümanlarının, aşağıda detaylandırılacağı üzere koruma sürecine katkıları ortaya konacak, bazıları üzerine çeşitli itirazlar geliştirilecektir. Doğal yaşam ve çevre koruma konularında, yakın ve uzak gelecekte çevre korumanın demokratik mücadele alanında nasıl bir yol izlenebileceği konusunda görüşler ileri sürülecektir.

Çalışma kapsamında, çevrenin korunması konusundaki süreçle ilgili bilgi ve görüşler "Tarih Vakfı Yurt Yayınları" tarafından basılan iki temel kaynak üzerinden sunulmuştur: Tekeli'nin toplu eserlerinin yayımlandığı "Kültür Politikaları ve İnsan Hakları Bağlamında Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak" ve İlhan Tekeli'nin açılış konuşmacısı olarak yer aldığı "Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu" kitapları.

Anahtar Kelimeler: Doğal yaşamı koruma, çevre koruma, demokratik koruma, koruma mücadeleleri

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Senem Doyduk, Sakarya Üniversitesi, E-mail: sdoyduk@sakarya.edu.tr

Evaluation of Local Struggles for Natural Life and Environment in the Context of Democratic Protection; On Future Projections of the Role Represented by İlhan Tekeli...

*

Senem Doyduk²
ORCID: 0000-0002-1324-2506

Abstract

In this research, the institutions and initiatives focusing on the issues such as the preservation of natural assets and the environment are categorized, and the contributions of the academicians, intellectual characters, specifically as İlhan Tekeli, to this process are put forward, and the opinions on possible future scenarios of the role represented by these characters are argued. Looking at the cause and effect relationships of the loss of the natural and cultural assets and the destruction made to the natural environment; besides the scientific and legal aspects of preservation, the importance of creating public opinion on protection cannot be denied. Democratic struggle practices concentrated on the right to city and the right to natural life and the right to environment are seen to be primarily effective on the results and achievements of preservation.

The contributions of the arguments regarding protection developed by İlhan Tekeli, who handled the controversial practices and thoughts on history and natural life-environment and established a relationship between these two elements, to the process of protection will be revealed, as will be detailed below, and various objections to some of these arguments will be put forth, and opinions on the roles to be played by the intellectuals in the short and long term in the issues of natural life and environmental protection and the methods to be followed will be put forward.

Within the scope of the study, information and opinions on the process of environmental protection were made through two main sources published by "Tarih Vakfı Yurt Yayınları": "Protecting the Natural and Historical Environment in the Context of Cultural Policies and Human Rights" where Tekeli's collective works were published and "The Symposium on the History of Environment and Environmental Protection in Turkey", where İlhan Tekeli participated as the opening speaker.

Keywords: *natural life protection, environmental protection, democratic protection, protection struggles*

---

² Assistant Professor, Senem Doyduk, Sakarya University,
E-mail: sdoyduk@sakarya.edu.tr

Giriş

Türkiye’de koruma konusu, mimar ve şehir plancılarının, lisansüstü eğitimle yoğunlaştığı, değerler sistemi bütününden oluşan bir bilgi alanıdır. Bu alandaki teorik ve pratik çalışmalar ağırlıklı olarak mimari unsurlar ve kent parçalarını kapsarken, son yirmi yılda yaşanan kentsel ve kırsal alanlardaki doğal çevrelerin imar projeleri aracılığıyla yok edilmesi süreçlerine karşı geliştirilen koruma pratiği pek çok meslek alanının bilgi birikimiyle gerçekleşmektedir. Doğal çevrenin korunması; mühendislik, mimarlık ve planlama disiplinlerinin yanı sıra kent sosyolojisi, tarih, coğrafya, iktisat, hukuk ve diğer ilgili disiplinlerin koruma konusuyla kurdukları ilişkiyle, her bir disiplinin deneyimlerinden öğrenilerek gelişimini sürdüren bir mücadele alanıdır. Son yıllardaki çevre kıyımlarına karşı geliştirilen ulusal ve yerel tepkilerin de ortaya koyduğu gibi, bu alanların korunmasını sağlamak için verilen bilimsel, mesleki, hukuki mücadele yeterli olmamaktadır. Bunun yanında yerel örgütlenmelerin, demokratik hak arayışlarının ve kentsel mücadele pratiklerinin varlıkları, kararlılıkları, ısrarla sürdürdükleri direniş pratikleri de çevre koruma konusunda olumlu kazanımlar elde edilmesini sağlamaktadır. Doğrudan bir kazanım olmayan pratiklerde de süreçte edinilen deneyim ve öğretiler birikerek bir sonraki eylemliliğe taşınmaktadır. Doğal ve tarihsel alanların korunması konusunda uzmanlık alanı dışında olan kişilerin katkıları, İlhan Tekeli örneğinde olduğu gibi, en az uzmanlık alanından geliştirilen argümanlar kadar kıymetlidir. Koruma konusuna insan hakkı bağlamındaki yaklaşımı buna en iyi örneklerden biridir. Tekeli (Tekeli, 2009) tarihi ve doğal çevreyi koruma sorununa iki temel kavram olarak kültür ve insan haklarını öne çıkararak yaklaşır. Koruma alanına karşı duyduğu ilgi ve sorumlulukla, düşüncelerinin gelişimindeki süreci bir uzman olarak değil bir vatandaşlık görevi olarak ortaya koyduğunu söylerken (Tekeli, 2009, s. 1), burada değerlendirilecek olan yaklaşımlarının on yıl önce kitaba alınmış, hatta bazı bölümlerdeki koruma söylemlerinin otuz yıl öncesine ait olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bir diğer deyişle, son on ve yirmi yılda kent hakkı mücadelesinde çok yol kat edildiğini, deneyim ve öğretilerin çoğaldığını hatırlamak gerekir. Bunun yanı sıra Tekeli’nin de içinde bulunduğu bir grup aydın ve bilim insanının bu mecradaki erken tarihli katkılarının nasıl filizlendiği ve bu katkıların ne yönde evrildiğinin analiz edilmesi önem taşır. İçerisinde bulunduğu şartlarda doğal varlıkların ve çevrenin korunması konularında gelecekte nasıl yol alınacağı, araştırmacılara ne tür görev ve sorumluluklar düştüğü geçmişe ait bu birikimin ortaya konmasıyla bulunabilir.

Doğal Yaşam ve Çevre Korumaya Temellenen Hak Mücadeleleri

Çevreci hareketlerin örgütlenme yöntemleri ve içerikleri dünyada 1960'lı yıllarda resmî kurumlar aracılığıyla, 1980 sonrası ise sivil toplum merkezli oluşumlar olarak ortaya çıkmıştır. Örgütsel olarak nasıl finanse edildiği, sınırlılıkları ve pratik gösterdikleri mecralar bu kuruluşları birbirinden ayırır. Valiliklerin, siyasi parti ve yerel yönetimlerin ilgili komisyon ve çalışma gruplarıyla hukuki olarak kayıt altına alınan ve çeşitli kurumlar tarafından finanse edilen vakıf ve dernekler de kimi çalışmalarda sivil toplum örgütü olarak kaydedilmektedir. Charles Handy'nin "Understanding Organizations" (Handy, 1985) kitabından, örgütlenme sınıflandırmasını Atauz (2000) şu şekilde aktarır: "Güçlü liderliğe dayanan merkeziyetçi bir yapıya sahip 'Güç Kültürü' modeli, Bürokratik bir yapıya sahip 'Rol Kültürü' modeli, Proje gruplarıyla çalışan ve merkezi olmayan 'Görev Kültürü' modeli, Son derece gevşek, kişilerin bağımsız olduğu birlikteliklerden oluşan 'Kişi Kültürü' modeli". Atauz, Türkiye'de egemen olanın ilk gruptaki, Güç Kültürü modeline uyan örgütlenmeler olduğuna dair gözlemini paylaşır (Atauz, 2000).

Çalışmanın bu bölümünde doğal yaşam ve çevre konularındaki hak savunuculuğuna temellenen ulusal ve uluslararası kurumların attığı adımlar ve bunların toplumun çeşitli gruplarına yansımaları ve bu gruplar tarafından yorumlanma biçimleri, iki alt başlıkta ele alınacaktır: İlki, devlet kurumları ya da uluslararası kuruluşlar ve siyasi partilerin öne çıktığı programlı resmî girişimler, ikincisi programsız, örgütsüz, anlık ya da kısa süreli belirip sönmüş hareketler. İlk grupta yer verilecek gelişmeler, ulusal ve uluslararası platformda resmî kurumlar ve Birleşmiş Milletler (BM) tarafından hazırlanmış raporlar, konferanslar ve deklarasyonlarla gelişen süreçtir. İlhan Tekeli'nin de yer aldığı bir grup aydın ve bilim insanının katkılarıyla Türkiye de bu sürece katılmış ve uluslararası mecraya dahil olmuştur. İkinci gruptaki hareketler resmî kurumlardan bağımsız, sivil inisiyatiflerin öne çıktığı, katılımı öne çıkaran, süreklilik arz etmeyen anlık ya da dönemlik bir araya gelişlerle beliren ve sonra sönmülebilen hareketlerdir. Ancak kimi örneklerde ikinci gruptaki koruma mücadelelerinin de süreç içerisinde çeşitli ulusal ve uluslararası resmî kurumlar tarafından desteklendiği görülmektedir.

Ulusal ve Uluslararası Resmî Kurumlar Çerçevesinde Gelişen Çevre Koruma Girişimleri

Günümüzdeki doğal yaşam ve çevre koruma savunuculuğunun gelişmesi için çaba gösterilen, çevre duyarlılığı çerçevesinde geliştirilen hareketlerin nüveleri ulusal ve uluslararası kapsamda yakın bir geçmişe, son 60 yıla tarihlenmektedir. Türkiye'deki koruma tarihini, kültürel varlıkları, tarihî yapıları ve doğal çevreyi bütüncül bir koruma tarihi perspektifinde ele alan çalışmasında altı aşamada inceleyen Kayın (2008), korumanın rant odaklarının karşısında mücadelecî tavrının belirginleşmesini ve topluma karşı seçkin tutumunu kısmen de olsa öteleme ve ilişki kurma çabalarının başladığı dönemi 1960-80 arasında tarihlendirir. Tekeli 1960'lı yıllarda öğrencilik hayatında şekillenen koruma konusundaki kişisel bilincini henüz sadece duygusal bir duyarlılık seviyesinde değerlendirir (Tekeli, 2009, s. 1). Uluslararası duyarlılığın gelişimi bakımından dönüm noktası olarak da BM'in Haziran 1972'de Stockholm'de gerçekleştirilen "İnsan ve Çevre Konferansı" nı işaret eder (Tekeli, 2009, s.6). Türkiye bu toplantıya Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) hazırladığı bir raporla katılmış olsa da Tekeli, Türkiye'de o tarihlerde bu konuda bir bilincin gelişmemiş olduğundan, sanayileşmeye öncelik verilip çevre sorununun görmezden gelindiğinden söz eder.

Çevre sorunları kapsamında düzenlenen sempozyum, kongre, konferans, panel, forum, çalıştay gibi bilimsel etkinlikler, 1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkmış olsa da 2000 yılında Tarih Vakfı tarafından gerçekleştirilen "Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu" çevre konusundaki tarih çalışmalarının ilki ya da kapsamlı ilk derlemesi olarak nitelendirilebilir. Sümer'in 1960'lı yıllardan 2008 yılına kadarki dönemde Türkiye'de çevre konusunun bilimsel etkinliklerde ele alınış miktarını, içeriğini ve türlerini incelediği çalışmasında, çevreye yönelik örgütlenmelerin ve çevreyi sahiplenme düzeyinin nasıl artış gösterdiğini yüzdelik oranlar ve yoğunluk dağılımlarıyla ortaya koymaktadır. Sümer, bakanlık ve resmî kurumlara bağlı müdürlüklerle yerel yönetimlerin, meslek örgütlerinin, gönüllü hareketlerin çevre sorunlarına çözüm üretimi ve yerel ölçekteki sorunların dökümünün yapılması konusunda fayda sağladığını belirtirken, bu tartışma ortamlarına halkın katılımının sağlanması için çaba gösterilmesinin gerekliliğini de vurgular (Sümer, 2009).

Çevre sorunlarının kent yaşamına olumsuz etkilerinin akademik tezlerde gündeme getirilişinin 1970'li yıllarda gecekondu mahallelerinde kolera salgınlarının görülmesiyle başladığı söylenebilir. Örneğin Demirkol'un tıp alanındaki tez çalışmasında Ankara'nın Abidinpaşa bölgesindeki gecekondu

çevrelerinde görülen hastalıkların dağılımı araştırması sözü edilen çevre kirliliğiyle ilişkilendirilebilecek solunum sistemine dayalı hastalıkların dağılımıyla ilgili detaylı bilgi verir (Demirkol, 1979). Tekeli, Türkiye’deki siyasal gündemde ağırlık kazanan ilk çevre sorunu olarak Ankara’daki hava kirlenmesine işaret eder (Tekeli, 2009). Kış aylarında gündeme gelen hava kirliliği toplantılarının yazın unutulduğunu, hava kirliliğinin o dönemde ancak geçici bir gündem oluşturduğunu belirtir. 1970’li yıllarda sanayi kaynaklı hava ve su kirliliği sorunları yerel yönetimlerin de gündemine girmiş ve 1973 yılında Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği (Tekeli, 2009, s.7) ve Çevre Sorunları Koordinasyon Kurulu kurulmuş, 1978 yılına geldiğinde müsteşarlık düzeyinde Başbakanlık Çevre Örgütü oluşturulmuştur (Tekeli, 2009, s.9). 1982 anayasasında 56. maddeyle çevre hakkı konusu yasalaşmış, 1991’de 443 sayılı KHK’yla Çevre Bakanlığı kurulmuştur.

1992 yılında Rio’da BM Çevre ve Kalkınma Konferansı Yeryüzü Zirvesi deklarasyonunda çevre sorunları insan hakkı perspektifinde ele alınmıştır ve çevre sorunlarının en büyük kaynağı olarak yoksulluk vurgusu yapılmıştır (Sezcan, 2007). Uluslararası gelişmeler ve bunun yakın takipçisi bir ülke olarak Türkiye’nin konuya dahil yalnız üyelik ve konferans katılımılarıyla sınırlı kalmamış, akademik mecradaki ilgi de bu gelişmelere paralel olarak hızla artmıştır. Deklarasyonda kullanılan kavramlar ivedilikle ülkemizde de gündem olmuş ve çevreci yaklaşımlar neredeyse tüm uzmanlık alanlarında birer araştırma konusu haline gelmiştir. Örneğin “sürdürülebilirlik” bir BM Komisyonu kavramıdır. Komisyon başkanına atıfla yapılan “Bruntland Raporu” ismiyle bilinen Ortak Geleceğimiz (*Our Common Future*) raporu 1987’de yayınlanmış ve bu raporla sürdürülebilirlik temel bir kavram niteliği kazanmıştır (Tekeli, 2009, s. 11). Yiğit Gülöksüz ve İlhan Tekeli’nin yanı sıra farklı araştırmacıların da hazırlanmasında aktif görev aldığı “Habitat II İstanbul Deklarasyonu”nda hakçılık, yaşanabilirlik ve sürdürülebilirlik kavramları ilkesel olarak öne çıkarılmıştır. Sürdürülebilirlik kavramının mesleki alanda nasıl bir hızla ve süreklilikle yer tuttuğu, Türkiye’deki meslek örgütünün dergisi olan *Mimarlık* üzerine yapılan terim tarama çalışmasından, sürdürülebilirlik kavramının 400 sayıdaki 43 tekrarla konu başlığı olarak yer aldığı görülmektedir (Doyduk ve Demirtaş, 2019). BM’in kabul ettiği ilkeler arasında “yönetişim” (*governance*) kavramı da kısa sürede benimsenen, resmî ve akademik raporlarda yaygın bir biçimde kullanılan bir kavram olarak yerini almıştır. “Habitat II Ulusal Rapor ve Eylem Planı”nın ve “İstanbul Deklarasyonu”nun gerek içerdiği yeni kavramlarla gerekse barındırdığı iddia-

larla yarattığı heyecanın örneğin 2016 yılında Quito kentinde toplanan Habitat III zirvesi için hazırlanan ulusal raporda bulunmadığı değerlendirilmiştir (Tekeli, 2015).

Tekeli, "Ortak Geleceğimiz" raporunun, Stockholm'den beri gündemde olan çevre kaygısıyla, kalkınmacı girişimler arasındaki uzlaşmazlığın giderilmesine çalıştığını vurgular. Bir sonraki nesle kaynakları aktarma mottosu nesiller arası sorumluluğa vurgu yaparken aynı nesil içindeki adaletsizlik de bu raporla gündeme alınmıştır. Tekeli, koyu bir korumacılık tutumu bırakılarak gelişmeye olanak tanıyan bir perspektifin bu rapor aracılığıyla kabul edildiğine işaret eder (Tekeli, 2009, s. 11). Günümüze geldiğinde ise, gelişme olarak adlandırılan bu girişimci ve kalkınmacı tutumun doğal yaşama ve çevreye nasıl yıkıcı ve yok edici bir etki yaptığı ortadadır.

1972 Stockholm konferansı, 1976 Vancouver Habitat I ve 1992 Rio'daki zirvenin ardından, 1996 yılında Habitat II buluşması İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. "Ulusal Eylem Planı, Türkiye Ulusal Raporu" nun hazırlanmasında editörlük görevini üstlenmesiyle etkin bir rol alan Tekeli, yaşamının en gerilimli günlerini yaşayarak görevini tamamladığını, Türkiye'nin hazırladığı raporun katılan delegasyonun takdirini kazandığını ancak Türkiye'nin bu eylem planını uygulamakta ısrarlı olduğunun söylenemeyeceğini belirtmektedir (Tekeli, 2009). İlhan Tekeli'nin *Habitat II Konferans Yazıları* TOKİ tarafından yayınlanmıştır. Resmî kurumların bu tür kültürel faaliyetleri hayata geçirmesine rağmen çevreyi koruma konusunda olumlu bir sonuç elde edilememesi, Tekeli'nin işaret ettiği uygulama aşamasında ısrarcı olunmaması, doğanın korunması ile kalkınma projelerinin gerçekleşmesi ikileminde, resmî makamların doğanın korunmasına yönelik tutum almamasından kaynaklanmaktadır. Bir yandan çevreye karşı duyarlı ve sorumlu davranıyormuş imajı vermek için çevre koruma söylemi içeren raporlar ve deklarasyonlar paylaşılırken, diğer yandan doğayı tahrip eden kâr odaklı projelerin onaylandığı görülmektedir. Tekeli'nin Habitat II notları örneğinde olduğu gibi, benzer doğa, çevre, sosyal sorumluluklarla ilgili etkinlikleri ve temaları yayınlayan TOKİ, günümüzde yapı ve doğal çevrenin yok edilmesinde sorumluluğu en yüksek kurumların başında gelmektedir.

Bir sonraki alt başlıkta sivil toplum dernekleri ve vakıflar ele alınacaktır. Tekeli, tüm bu deneyimlerinden, genelde devlet bürokrasisinin, özelde gerek Kültür gerekse Çevre ve Şehircilik Bakanlık bürokrasisinin STK'lara karşı samimi olmayan bir tutum içerisinde olduğunu öğrendiğini belirtir. 1998 yılında DPT'nin Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı ile devlet öncülüğünde kalkınma temelli çevre yaklaşımından, sivil toplumun öncülüğünde

insan hakları merkezli bir yaklaşıma geçildiğini, çevreyi kirletmeyi önleme anlayışından, var olanı koruma anlayışına geçildiğini işaret eder (Tekeli, 2009, s. 16). Yani, “sivil toplum odaklı” yaklaşım devlet bürokrasisi tarafından uygun görülmuş ve çevre hassasiyeti yeni bir anlayışla “sivil topluma duyarlı” bir yaklaşıma evrilmiştir ve gerek devlet gerek BM’nin onayı ve desteğini almıştır. Bağımsız ve sivil itaatsizlik tabanlı sivil toplum odaklı inisiyatiflerin gerek oturdukları hukuki zeminle gerekse desteklendikleri fonlarla birinci grupta tanımlanan çevre kurumlarından tamamen ayrılmadığı söylenebilir.

Yeni Toplumsal Hareketler Çerçevesinde Gelişen Sivil Toplum Merkezli Çevre Koruma Kuruluşları

Doğal yaşam ve çevrenin korunması konusunda yerel halkın yaşam alanlarının bütünlüğüne karşı bir tehlike ya da tehdit oluşmasına tepki olarak toplanıp bir itiraz geliştirdiği savunma tabanlı hak arayışları son yıllarda ulusal ve uluslararası ölçekte sıklıkla karşılaşılan toplumsal tepkilerdir. Yaşam alanlarını ve doğal çevreyi korumaya yönelik bu tür hareketler hak arama temelli olsa da siyasi söylemini sınıfsal bir ideolojiden ziyade, demokratik, çoğulcu, kapsayıcı, ortaklaşır, birleştirici bir söyleme temellendirmektedir. Doğal yaşamı tahrip eden imar projelerine yapılan itirazların içerikleri kapitalist sistemle ilişkilendirilse de ağırlıklı olarak, önerilen imar projesine odaklanan bir yaklaşıma sahiptir. Toplumsal hareketler, “Yeni” Toplumsal Hareketler ismiyle adlandırılarak, sistem eleştirisinden ziyade, yeni siyasalılıklara, sosyal ilişkilere ve bağlara olan eğilime odaklanır. Yeni toplumsal hareketler sınıf kavramı etrafında değil başka tür kimlikler etrafında örgütlenmektedir. Bir sosyal ya da sınıfsal grubun çıkarlarının savunulması değil, ahlaki ilkeler doğrultusunda söylem üretilir (Bozkurt ve Bayansar, 2016, s. 278).

Sezer, Avrupa’daki yeşil hareketin siyasileşmesi sürecinde bir sosyalizm eleştirisi üzerine temellenen Yeşil Parti ve partinin simge isimlerinden Bahro gibi partinin merkez kadrosunun büyük ölçüde sosyalist bir geçmişe sahip olduğu için çevresel endişelerin yanında diğer ekonomik ve sosyal sorunlarla da ilgilendiğini ancak net bir sosyalizm eleştirisi ve reddinin öne çıktığını belirtir (Sezer, 2006). Türkiye’deki pek çok toplumsal (ya da yeni toplumsal) hareket 1980’lerin başında filizlense de geçmişi daha erken tarihlere uzanan dernek ve vakıflar da vardır. Türkiye Yeşil Ormancılar Derneği 1950, Türkiye Tabiatını Koruma Derneği 1955, Doğal Hayatı Koruma Derneği 1975, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı 1978 tarihlerinde kurulmuştur (Tekeli, 2009, s. 10).

Yeni toplumsal hareketler kapsamında etnik köken, cinsiyet, milliyet, çevre gibi bağlar üzerinden bir araya gelişler kendi içerisinde bir homojenlik oluşturmaz. Örneğin feminist hareket içerisindeki çeşitlilik arasında; liberal feminizm, Marksist feminizm, kültürel feminizm, sosyalist feminizm gibi grupların yanında eko-feminizm gibi bir grup da bulunmakta ve bu gruplar arasında çeşitli iç içe geçişler görülmektedir. Eko-feminizm kadın üzerindeki tahakkümle doğa üzerindeki tahakküm arasında düzenli bir ilişki olduğunu ileri sürer ve ekolojik düşünceye temellenen radikal ekoloji içerisinde sayılabilecek bir kadın hareketidir. Bir diğer grup olan sosyalist eko-feminizm, ege-menlik eleştirisiyle doğa ve yaşam alanlarında sosyal adaletin sağlanmasını hedefler (Sezer, 2006).

Resmî devlet kurumları ve görece bağımsız hareketler, yukarıda ikiye ayrılarak detaylandırıldığı gibi, hukuki olarak tanınırlıkları, bir diğer deyişle ulusal ve uluslararası mecrada resmîyet kazanmış olmaları ve maddi olarak destekleniyor olmaları gibi iki açıdan ortaklıklar barındırmaktadır. Devlet eliyle yürütülen çevre koruma hareketleri de sivil toplumcu hareketler de çeşitli eleştirilere değinse de açıktan sınıfsal bir sistem eleştirisi yapmazlar. Marksist hareketler ise kapitalist üretim biçimi ve bu biçimin şekillendirdiği yapılar aracılığıyla ve sanayi devriminin yol açtığı koşullarla, sadece emeğin değil, doğanın da sermayeye tabi kılındığını, sermaye tarafından sömürüldüğünü ileri sürer (Sezer, 2006).

Koruma Pratiklerinin Doğal Yaşam ve Çevre Mücadele Hareketleriyle İlişkisizliği ya da Yüzeysel İlişkisi

Tekeli, çevre eğitiminin çevresel hareketlerden kopuk bir mühendislik eğitimine indirgenmesinin uzmanlık bilgisiyle yerel kullanıcı arasında olması gereken bağların kurulamamasına sebebiyet verdiğini belirtir (Tekeli, 2009, s. 4). Bu tespitin salt çevre mühendisliği için değil, konuyla ilgili diğer uzmanlık alanları için de geçerli olduğu ileri sürülebilir. Örneğin koruma eğitimi, alan çalışması yoğunluklu bir pratiğe sahip olmakla birlikte temasları süreksiz ve tek seferliktir. Bir diğer deyişle, doğal çevrenin ya da kırsal alanların korunması konusunda yerinde yapılan mesleki ve akademik çalışmalar projecilik sınırlılığında kaldığı için, salt sonuç ürün -proje, rapor, belge- üretmeye odaklanan bir sürece indirgenmiş olur. Her dönem ya da yılda birkaç kez gidilip yüzeysel tespitler yapılarak sonlandırılan ilişkiler, karşılıklı bağlar oluştura-

cak ve meslek insanlarının yere ait sorunları sahiplenmesini sağlayacak düzenli ziyaretlerden ve temaslardan yoksun kalmakta bu nedenle Tekeli'nin de değindiği gibi yerel ile kurulacak olası bağlar güçlenememektedir.

Akademisyen ve çevre duyarlılığına sahip meslek insanlarının yukarıdaki iki grupta detaylanan, resmî kurumlara mesleki katkı ve sivil toplumcu hareketlerde öne çıkan varlıkları da eğitim aşamasında olduğu gibi süreklilik içermeyen, sürdürülebilirlik tanımıyla teorize edilse de sürdürülmeyen bağları ve ilişkileri kapsamaktadır. Anlık eylemliliklerle, popülerleşen ve belirli bir zaman dilimi içerisinde de kamuoyu gündeminden çıkan kent ve çevre hakkı odaklı mücadelelerdeki kısa süreli bağlar süreklilik ve kararlılık içeren bir sahiplenmenin gerçekleşmesini engellemektedir.

Çevre koruma tabanlı hareketlerdeki kentli, eğitilmiş, orta ve üst gelir grubuna mensup çevre duyarlılığına sahip kişi ve toplulukların yerel ile kurduğu ilişki zaman zaman üsttenci ve elitist bir duyarlılık olarak yorumlanmaktadır. Tekeli, bu pozisyonu "öncü elit" tabiriyle isimlendirmektedir. Plancılar, uzmanlar gibi topluma yol gösterme misyonu yüklenen öncü elitlerin, evrensel değerlerle ve bilgiye dayanarak gerçekleştireceği bir çeşit aydınlatmacı misyonuyla ilerlemenin ve gelişmenin gerçekleşebileceğini belirtir (Tekeli, 2009, s. 119). Evrensel değerlere ve uzmanlık alanlarıyla mesleki bilgiye temellenen bu ilerlemeci yaklaşım tek taraflı bir akışa işaret ederken, yerel halkların ve toplumsal geleneklerin getirdiği birikimden öğrenme ve bu bilgi akışının karşılıklı olması gerekliliği atlanmıştır. Bir diğer deyişle, doğal bir çevrenin korunması konusunda verilecek demokratik mücadele sürecinde, o çevrenin kullanıcılarından öğrenilecek bilgilerle koruma mücadeleleri güçlenecek ve koruma pratiği sadece uzmanlık alanına ait kişiler ya da aydınlar tarafından değil yerin sahibi olan kullanıcılar tarafından da sahiplenebilecektir. Doğal çevreyi koruma sürecinde yerel halkın sahiplendiği ve sürecin itici gücü olduğu örneklerde olumlu sonuçlar elde edildiği görülmektedir.

Doğal Yaşamı ve Çevreyi Koruma Hareketlerinin Sınırları

Çevre koruma konusunda ulusal çapta verilen mücadeleler, yukarıda iki ana grupta ele alınmıştır. Resmî kurumlar tarafından ekonomik olarak desteklenen ve hukuki olarak dernek ya da vakıf yapılanmasıyla kayıt altına alınan ve kontrol edilenler ile sivil toplum merkezli bir anlayışla gerçekleşmiş inisiyatifler. Her iki gruptaki hareketlerin ortaklaştığı nokta sorunun temelini sis-

temle ilişkilendirmemeleri yani kapitalist sistemin, emeği olduğu kadar doğayı, hayvanı, kadını, çocuğu, türleri sömürmesi ile geliştiği ve bunun ana kaynağının kapitalist kâr hırsı ve sömürü olduğu düşüncesini ana sorun olarak merkeze koymamalarıdır.

Doğal çevreyi acımasızca sömüren sermayenin aynı zamanda yeşil meseleler için bağış kampanyaları yapmasını Zizek, pratiğin kendisinin aynı zamanda maskesi olarak hizmet etmesi olarak tanımlar ve toplumsal antagonyizmaları gizlemenin en etkili yolunun onları apaçık sergileme yolu olduğunu ileri sürer (Zizek, 2011, s.30). Demirer, kapitalist egemenler tarafından gerçekleştirilen çevre zirvelerinin “dostlar alışverişte görsün” içeriğinden fazlası olmadığını ileri sürer ve kapitalizmle ilişkilendirilmeyen çözüm yollarının güdük, yetersiz ve geçici olduğunu ileri sürer. Sorunun kaynağını doğru saptamak, çözümü doğrudan belirleyen kalıcı dönüştürücü bir yol haritası belirler (Demirer vd., 1999).

Türkiye’de çevre kısımlarına karşı verilen demokratik tepkiler ve toplumsal itirazlar kimi zaman dernek ve vakıflarca kimi zaman da yerel inisiyatiflerce gerçekleştirilmiştir. Karşı çıkışların ve itirazların içeriği ve temellendiği sorunsal, bu tepkilere verilen reaksiyonlarda belirleyici olmaktadır. Bir diğer deyişle, Atauz’un da belirttiği gibi, devletin çevresel sorunlar konusuna görece “sakıncasız” bir alan gözüyle bakması sonucunda, çevreciler daha az müdahaleyle karşılaşmış, görece daha rahat örgütlenmiş ve hareket alanı bulmuşlardır (Atauz, 2000, s. 199). Bunda, bu itirazların proje odaklı olması ve resmî vakıf ve dernekler tarafından organize edilmesinin etkisi vardır. Çevre koruma konusundaki gösterilerin hayata geçirilmesinde, gösterileri hangi kurumsal örgütün organize ettiği ve hangi çevreye ait gündem oluşturulmak istendiği belirleyici olmaktadır. Çevre kısımlarına karşı yapılan muhalefetin kimler tarafından yapıldığı ve neresi için yapıldığı, içeriğinde bir sistem eleştirisinin olup olmadığı gerçekleşmesine izin verilmesini belirleyen önemli unsurlardır. Çevre mücadelelerinin böyle bir sınıflandırma ile de ortaya konması ve yakın geçmişte yaşanan bu mücadelelerin sınırlarını, kazanımlarını ve deneyimlerden edinilen bilgiyi kayıt altına almak gerekir.

Doğal Yaşamı ve Çevreyi Koruma Hareketlerine Ait Tarihin Kayıt Altına Alınması

Türkiye’deki çevre koruma tarihi yazımında “Çevre Koruma Sempozyumu” (2000) ve Tarih Vakfının “Sivil Toplum Kuruluşları Rehberi” (1996) kapsamlı ilk girişimler olarak tanımlanabilir. “Çevre Koruma Sempozyumu”nda İlhan

Tekeli bu külliyata ait temel kavramların ortaya konması ve yakın geçmişin kayıt altına alınması konularının önemine ve gerekliliğine vurgu yapar. Tekeli, bu deneyimlere ait bilginin birikmesini ve gelişmesini kültürel gelişmeyle ilişkilendirir (Tekeli, 2000, s.4). Sanayi Devrimi aracılığıyla kasaların uzantısı olan makinalarla kapasitenin gelişmesi ve kalkınmacılığın öncelendiği bir vizyonun doğal yaşama verdiği tahribatın sonrasında, beynin uzantısı niteliğinde bilgisayarla artan kapasitelerle, doğa üzerinde daha duyarlı bir denetim kurma aşamasına gelineceği inancını paylaşır (Tekeli, 2000, s.5). Daha erken tarihli argümanlarında ahlaki değerlerle, geçtiğimiz yirmi yılda akıl ve kültürel gelişim ile bir iyileşme beklentisi içerisinde olan Tekeli'ye ek olarak kapitalist üretim ve paylaşım sistemi içerisinde, değil daha duyarlı, bilakis daha da vahşice bir kâr ihtiyacının olduğu ve bu ihtiyacın giderek arttığı, doğal kaynaklardan faydalanmanın adaletli bir şekilde paylaşılmadığı günümüzde bu tür beklentilerin zaman kaybettirici ve yıkımın hızına karşı korumanın başarısını düşürecek bir bekleyiş olacağı ileri sürülebilir.

Bu tür yok edişlerin karşısına, çevre hareketlerinin bütününde küçük bir yer kaplayan, ancak içeriğindeki muhalif söylem ve eylem deneyimiyle sistemin yıkıcı tarafını açığa çıkaran yerel mücadele pratiklerine ait tarih yazınının arttırılması gerekir. Örneğin siyanürle altın çıkarılmasına karşı Bergama köylülerinin on yılı aşkın süredir sürdürdüğü direniş, yerelliği ve sürekliliği, kendi gündemini yaratmasıyla ana akım medyanın dahi görmezden gelemediği bir tarihselliğe sahiptir. Eurogold şirketine karşı kendi yaşam alanını savunan direniş, antiempyalist ve sermaye karşıtı bir duruşu da barındırmaktadır. Şahin (2018) ikinci bölümde detaylandırılan fon ve aldığı desteklerle ayrıştırılan grupları, reformist yapılar ve halkçı devrimci hareketler olarak ikiye ayırır ve Bergama örneğinde bu iki yapılanmanın da kendilerine ifade alanı bulduğunu belirtir. Bergama köylüleri, gözaltına alınma, jandarmanın fiziki şiddete maruz kalma, haklarında kovuşturma başlatılması gibi müdahalelerle karşı karşıya kalmıştır.

Yazgan, Türkiye'de doğal çevrenin değişimini ve uğradığı tahribatı aktarırken, çevre kampanyalarından ve çevre direnişlerinden söz eder. Caretta Carettalar, Gökova, Bergama, Fırtına Deresi gibi örnekler bir arada sıralanırken (Yazgan, 2000, s. 17), çevre tahribatı konusunda verilen reaksiyon açısından kampanya ile direniş arasındaki içerik farkını Caretta Caretta'lar için sürdürülen kampanyalara verilen tepki ile Bergama köylülerine ya da Cerat-tepe'deki maden mücadelesine verilen hukuki cezalar ve fiziki kolluk kuvveti müdahaleleri açık bir şekilde ortaya koyar. Atauz (2000) kayıt altına alınmış olan 1793 adet çevre örgütünü; ülke içindeki dağılımı, örgütlenme biçimi

gibi çeşitli açılardan analiz ettiği çalışmasında, yurttaş inisiyatifi olarak sınıflandırdığı Bergama örneği gibi hareketlerin toplamın ancak %2'sini oluşturduğunu belirtir. Bütünün içerisinde bu kadar küçük bir orana sahip olan bu hareketler, esasen kazanımların sağlandığı, sermaye grupları ve kolluk güçleri tarafından tehdit unsuru olarak görülüp müdahale edilen ya da haklarında yıllar süren soruşturma ve davaların sürdüğü çevre hareketleridir ve verdiği mücadele ile çevre kampanyaları yürüten dernek ve vakıflardan ayrışır. Bu tür yerel çevre mücadelelerinin ayrı bir grupta sınıflandırılarak akademi ve ilerici çevrelerce kayıtlı altına alınması önem taşır.

Sonuç

Doğal yaşamın ve çevrenin korunması konusunda üretilecek çözümlerin başarılı olabilmesinin yerel çevre hareketlerinin örgütlülük biçimiyle ilişkili olduğu, yerel halkın sahiplenme miktarının birincil derecede etkili olduğu Tekeli tarafından da belirtilmektedir (Tekeli, 2009, s.89). Koruma düşüncesinin Avrupa kaynaklı olup sonradan öğrenilmiş olması nedeniyle yaygınlaştırılmasında başarı sağlanamadığını belirten Tekeli, halk katmanlarında etkin bir koruma talebinin ve bir tepkinin olmadığını, hatta seçkinler arasında dahi yaygın bir şekilde benimsenmediğini belirtmektedir (Tekeli, 2009, s.99). Türkiye'deki çevre mücadele pratiklerindeki potansiyel kazanımlar, Avrupa tipi bir modelin örnek alınmasıyla gerçekleştirilebileceği yanılışmasıyla değil, kadim Anadolu halkının çevreyle, doğayla ve insan dışı canlılarla kurduğu ilişki-deki bilgi ve deneyimle güçlendirilebilir. Çevre mücadelesi için geliştirilecek stratejiler bağlamında, Avrupa ya da dünyanın başka kıtalarından evrensel ilkelerden aynı zamanda bilimin, teknolojinin ve uzmanlık bilgilerinin yeni buluşlarından faydalanılırken, yerel dinamiklerin öğretici bilgisine de açık olmak gerekir.

Tekeli, yirmi yıl önce, "Çevre Koruma Tarihi Sempozyumu"nda çevresel süreçleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alma girişimiyle bir sınıflandırma denemesi yapmıştır. İdiografik olanı ön plana çıkaran 3 farklı mekânsal ünite sınıflandırmasında 1. Küresel çevre tarihi 2. Su havzaları tarihi 3. Biyobölge tarihi olarak sınıflara ayırır (Tekeli, 2000, s. 11). Genelde son yirmi yılda, özellikle son on yılda ülkede gerçekleşen kitlesel çevre hareketleri göz önüne alınacak olursa, tepkisizlik olarak adlandırılan genel kabulün artık geçerli olmadığı ileri sürülebilir. Tekeli'nin üçlü sınıflandırmasına yerel çevre mücadelelerinin de eklenmesi gereği ortaya çıkmıştır. Aynı sempozyumda yani yirmi

yıl önce Tekeli, yerel çevre tarihi üzerine kapsamlı çalışmaların yapılması gerekliliğine vurgu yapmıştır. Doğal çevre için verilen mücadelelerde, yerel halkın göstermelik katılımcı-eylemci bir pozisyonda değil, bilakis karar alıcı ve eylemi örgütleyen, strateji geliştiren pozisyonu, çevre hareketinin eleştirel içeriğini ve karşılaştığı müdahaleyi de belirlemektedir. Yerel ulusal tarih yazınında, resmî kurumlar ve devlet ideolojisinden bağımsız gelişen ve yürütülen, kimi zaman kazanımlar, kimi zaman da sadece deneyimler biriktirilen çevre mücadelelerinin bir arada kayıt altına alınması, Tarih Vakfı gibi kurumların ve İlhan Tekeli gibi figürlerin öncülüğünde gerçekleşebilecek, ülkenin insan hakları temelindeki demokratik çevre savunuculuğundaki kültürel bilgi birikimine katkı sağlayacaktır.

Extended Abstract

Evaluation of Local Struggles for Natural Life and Environment in the Context of Democratic Protection; On Future Projections of the Role Represented by İlhan Tekeli...

*

Senem Doyduk

ORCID: 0000-0002-1324-2506

Preservation issue is an information area which is concentrated by architects and urban planners through postgraduate education in Turkey, and which consists of a whole system of values. In this research, the institutions and initiatives focusing on the issues such as the preservation of natural assets and the environment are categorized, and the contributions of the academicians, intellectual characters, specifically as İlhan Tekeli, to this process are put forward, and the opinions on possible future scenarios of the role represented by these characters are argued. Urban and architectural preservation knowledge domains are more commonly concerned with preserving constructions or groups of constructions. Today, negative environmental data put forward the necessity for the narrow framework of architectural and urban preservation to expand towards nature and to the non-built environment.

The preservation practice, which has been developed against the destruction processes of natural environments in urban and rural areas through the development and zone planning projects in the last two decades, has been realized through the accumulation of knowledge belonging to many professional areas. Preservation of the natural environment; is a field of struggle that continues to develop by learning from theoretical and practical areas with the relationships that the sciences such as engineering, architecture and planning as well as urban sociology, history, geography, economics, law, and other related disciplines established between themselves and preservation. As the national and local reactions, which have been developed against the

national environmental slaughter in recent years, have demonstrated; scientific, professional and legal struggle to protect these areas is not sufficient. Looking at the cause and effect relationships of the loss of the natural and cultural assets that we live in and the destruction made to the natural environment; besides the scientific and legal aspects of preservation, the importance of creating public opinion on protection cannot be denied. Democratic struggle practices concentrated on the right to city and the right to natural life and the right to environment are seen to be primarily effective on the results and achievements of preservation. The existences, assertiveness and persistent resistance practices of local organizations, democratic rights pursuits and urban struggle practices provide positive improvements in environmental protection too. Architectural and urban conservation areas should also be included in these local and national organizations.

It is stated also by Tekeli that the success of the solutions to be produced, for the preservation of natural life and the environment depends on the organizational form of the local environmental movements, and the amount of the local people's possessiveness is primarily effective. Stating that as the idea of preservation originated from Europe and it was learned later on, so the success in generalizing it was not obtained; Tekeli expressed that there was not any effective protection demand and reaction in communal layers, and even it was not widely adopted among the elites as well. Although the spreading of awareness on environmental protection does not increase in proportion with the desired momentum; the experience and teachings obtained during the process even in practices without direct earning, are accumulated and transferred to the next action. The contributions of people, who are not experts on the field of natural and historical areas' protection, as in the case of İlhan Tekeli, are just as valuable as the arguments developed from the field of expertise related to the perspective within the context of human rights on preservation.

As İlhan Tekeli combined different practices and thoughts in the field of history and natural life-environment, as he established the relationship between these two items, as he developed arguments over these two fields formalistically, contributed to the theoretical knowledge of preservation discipline. Tekeli approaches the problem of protecting the historical and natural environment by emphasizing two essential concepts as culture and human rights. He says that he put forward the process of the development of his thoughts not as an expert, but as a civic responsibility with his interest and responsibility towards the field of protection. This responsibility, which

Tekeli undertook as an expert and as a citizen, should be developed not through individual awareness, but through organizations based on local and national environmental problems. In the fields of protecting natural life and environment; it can be projected that the relationships of environmental protection with the democratic struggle area will increase in the near and distant future. Within the framework of this foresight, the role that scientists and intellectuals will play in the organization of the environmental struggle is important. It is important to analyze how early contributions in this medium, belonging to a group of intellectuals and scientists, including Tekeli, sprouted and in which directions these contributions evolved. In the conditions we are in; the questions about how to proceed in the future regarding the protection of natural assets and the environment, about what kind of duties and responsibilities fall on the researchers can be found by revealing this accumulated knowledge belonging to the past.

Information and opinions on the process of environmental protection are presented through two main sources published by "Tarih Foundation, Yurt Publications": These two books; as the first one "Protecting the Natural and Historical Environment Within the Context of Cultural Policies and Human Rights" where Tekeli's works are published collectively and the second one "Symposium On History of Environment and Environmental Protection in Turkey" where İlhan Tekeli participated in as keynote speaker, can be regarded as the two main references in the historiography of the national environmental struggle. It is good to remind that Tekeli's approaches to be handled within these sources were taken into the book ten years ago, and that the preservation discourses in some chapters belonged to the era of thirty years before. In other words, it should be remembered that a lot of progress has been made in the struggle for the right to the city in the last ten and twenty years, and that experience and teachings have increased. The recording of environmental struggles all together, which are developed and executed independently from official institutions and state ideology, and where sometimes earnings, sometimes only experiences are accumulated, in the local/national/historical literature, will be led by institutions such as the Tarih Foundation and characters such as İlhan Tekeli; this will contribute to the cultural knowledge of the country in the democratic environment advocacy based on human rights.

Twenty years ago, Tekeli made a classification trial at the Symposium on the History of Environmental Protection with an attempt to handle environmental processes from a holistic perspective. In the classification of 3 different

spatial units that emphasizes the idiographic, he classifies as follows: the history of the global environment - the history of watersheds - the history of the biozone. Given the mass environmental movements that have taken place in the country generally in the last two decades, and especially in the last decade; it can be argued that the general acceptance, called unresponsiveness, is no longer valid. It turned out to be necessary to add local environmental struggles to Tekeli's triple classification. At the same symposium, that is to say twenty years ago; Tekeli emphasized the need for comprehensive studies on local environmental history should be made. These emphases and predictions made by Tekeli in the recent past are of primary importance considering the conditions we are in today. It is necessary for all the information fields associated with preservation, local demands for rights on the environment and their relationships with democratic right pursuit practices should be strengthened, and the scientists should take part in this process by taking an effective and guiding character.

Kaynakça/References

- Atauz, A. (2000). Çevreci sivil toplum hareketinin yakın tarihi. *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu* içinde (s. 194-220). İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bahro, R. (1996). *Nasıl sosyalizm? Hangi yeşil? Niçin tinsellik?* (T. Bora, Çev.). İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Bozkurt, Y., ve Bayansar, R. (2016). Yeni toplumsal hareketler çerçevesinde çevreci hareket ve gezi parkı olayları, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14, 276-293.
- Demirkol, O. (1979). *Ankara'nın Abidinpaşa bölgesinde apartman ve gecekondulu toplumunun bir yılda görülen hastalıkların dağılımı araştırması*. Yayınlanmamış tıpta uzmanlık tezi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara.
- Demirer, T., Yapıcı, K., Görgün, T., Özbudun, S., Duran, M., Özbolat, N., Hünler, K., Demirer, G. (1999). *YDD Kısacında çevre ve kent*, Ütopya Yayınevi.
- Doyduk, S. ve Demirtaş, E. (2019). Arşiv Asamblaj Atölyesi. *Manifold* 30.04.2020 tarihinde <https://manifold.press/arsiv-asamblaj-atolye-deneyimi> adresinden erişildi.
- Kayın, E. (2008). Türkiye koruma tarihinde kırılmalar. *Mimarlık Dergisi*, 343, 98-105.
- Sezer, Ö. (2006). Çevre korumacılıktan radikal ekolojiye. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları*, 3(5), 1-25.
- Sezer, Ö. (2007). Küresel konferanslar ve çevre sorunları: Çevre kalkınma ve etik açısından eleştirel bir değerlendirme. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)*, 9, 10-15.
- Sümer, G. Ç. (2009). Türkiye'de bilimsel etkinlikler üzerinden çevrenin tarihsel yolculuğu: 1960-2008 dönemi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 239-259.

- Şahin, Z. (2018). evre hareketlerine yaklaşım zerine. *Teori ve Politika Dergisi*, 26.
- Tekeli, İ. (2000). Türkiye evre tarihçiliğine açılırken. *Türkiye'de çevrenin ve evre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, içinde (s. 1-14) İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2005). 2016 Habitat III Zirvesi'ne Türkiye'nin hazırlığı heyecan vermiyor. *Mimarlık Dergisi*, 383.
- Tekeli, İ. (2009). *Kültür politikaları ve insan hakları bağlamında doğal ve tarihi çevreyi korumak*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yazgan, N. (2000). Türkiye'de son 25 yılda çevrenin değişimi, *Türkiye'de çevrenin ve evre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, içinde (ss. 15-20) İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Zizek, S. (2011). *Mimari paralaks*, İstanbul: Encore Yayınları.